

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎԵԱՆ

Ա.

Ազգերը հաւաքական էակներ են. իրենց ընդարձակ ու կնճռոտ կեանքը ունին. կը ծնին, կ'ածին, կը կոտին, կ'երազեն, կը գինովնան, կը թմրին, ու յանկարծ նորէն կ'արթնան, կը մեռնին իսկ ու վերստին կը ծնին Այդ խորին ու բազմադիմի կեանքը ուսումնասիրելու համար, պէտք է ամենէն աւելի նայուածքը սեւեռել այն էական բլիշներուն վրայ որոնք ազգերուն շինուածքին գերագոյն շրջը կը կազմեն, անոր ուղեղը, — այսինքն մտքի մարդբուն: Անոնց կենդանութեան կամ ընդարմացման համատար ազգը կը կայտառնայ կամ կը լիսկի. ահա՛, կը կայտարին յարութիւններուն խորհրդաւոր գործը, անոնք կուտան ազգին իր կենսականութեան գիտակցութիւնը, եւ երբ անոնք լռեն, ազգը կը չքանայ:

Ազգին բոլոր անգիտակից սկզբնական խլրտուած դէպ ի կեանք, հորը պաշտպանող դիւցազնին ճիգերը, արուեստը ուրուադո՞ղ, օրէնքը հիմնարկը, ճարտարագործութիւնը սկսող մարդերուն փորձերը՝ ա՛յն տանն իրականութիւն կը ստանան եւ ճշմարիտ ամբողջութիւն մը կը կազմեն երբ կը բարձրանայ ձայնը որ ազգին հոգին կ'երգէ եւ երգելով՝ անոր ձեւ մը, մարմին մը, վերջնական կերպարանք մը կուտայ: Լատին աշխարհին քայքայուածն յետոյ, երկայն ու տաժանելի վերակենդանացում մը սկսաւ. այն մեծ էակը որ հռոմէական պետութիւնը եղած էր՝ կը բաժնուէր, մէկ քանի նոր անհատականութիւններու ծնունդը կուտար, որոնք Յըսասան, Սպանան եւ Իտալիան եղան Այդ նորածին ազգերը այն օրն իրենց գոյութեան զգացումն ունեցան երբ Շանտոն Տը Ռոյալը Ֆրանսացի քաջերուն ներդրող հնչեցուց, երբ Սպանիացի երգիչներուն Ռուսնակեան կաստիլեան արութիւնը պանծացուց, երբ մանաւանդ Տանդէ մը եւ Բեզարըստ մը, անկերպարան թոթովումներէն հանելով, մէկ հարուածով կատարելութեան հասուցին լեզուն, արուեստը, հարկները գաղափարը, Իտալիան ամբողջ: Հակառակ ամենամեծ ջախջախումներու եւ կազմալուծմանց, պէտք է յուսահատիլ ազգի մը գոյութենէն, երբ աշխարհն յետոյ, տաք մոլորներուն մէջէն անցնիլը կը տեսնուի աշուղին, իր քնարին հետ, որ հին քաջութիւնները կը յամար զոհուի:

Մեր մէջ, Արովեան ամենէն կարեւոր հիմնադիրներէն մէկը եղաւ նոր Հայութեան, Մխիթար արքային հետ, Տննելով Արովեանի մահուան յիսնամեակը, հայ ժողովուրդը իր բարոյական զարթումին մէկ մեծ թուականը տօնած կ'ըլլայ:

Մխիթար առաջին քարը դրաւ, եւրոպական հողի վրայ հաստատելով բազմադիւն միաբանութիւնը, որ ստրկութեան մէջ թուլցած ժողովուրդ մը սթափեցուց, գեղեցիկ եւ ազատ անցեալը վերակենդանացուց, գրականութիւնը վերսկսաւ, Եւրոպան ճանչցուց Հայուն ու Հայը Եւրոպային Մխիթարեանց գործը աւելի արեւմտեան Հայոց մէջ տարածուեցաւ, թէեւ արեւելեան Հայոց ալ առաջին շարժումը այդ կեդրոնական մղումէն կը բղիթի. Ռուսահայոց առաջին գրողները, ուսուցիչները, անոնք որ դրաբար մատենագրութիւն մը վերսկսան էլ միաժամայն շուրջն ու մինչեւ Պարսկաստան ու Հնդկաստան, Վենետիկի մեծ պառարանէն կը ստանային իրենց կրակը, Նոյն իսկ ինքն Արովեան, ինչպէս կը գտէ իր նամաներէն մէկուն մէջ, Մխիթարայ կենսագրութիւնը կարդալով է որ հայրքն ունեցած է մարդ մը, գործիչ մը ըլլալու: Մինչեւ անցած փափաքած է Վենետիկ երթալ եւ միաբանութեան մէջ մտնել. որոշած էր Տաճկաստանէն Երեսն եկած քահանայի մը հետ Պոլիս մեկնիլ եւ անկից Վենետիկ: Հնչին դիպուած մը զինքը արգիլեց, դերձակը հազուադարձութեամբ անկին չհասցուց: Այդ դիպուածին կը պարտինք Արովեանը Վենետիկ վանքը մեծ միաբան մը պակաս ունեցաւ. բայց հայութիւնը վաստկեցաւ նոր գեղեցկութիւն մը, ռուսահայ գրականութեան հիմնադիրը եւ աղէկ եղաւ: Արովեան լրացուց ինչ որ Մխիթար պակաս թողուցած էր: Մխիթար եւ Մխիթարեանք դրաբար զարգացուցած էին, հին պատմութիւնը ուսումնասիրած էին, Եւրոպայի դասական գրականութիւնը ազգին ծանօթացուցած էին, եւ ակադեմական ոճով հայ գրականութիւն մը սկսած էին, որով ու ձեւով աւելի եւրոպական քան զուտ բնիկ հայական, ինչ որ արեւմտեան Հայք, Պոլիս ու Իզմիր մանաւանդ, շարունակեցին յետոյ: Արովեան ժողովրդին ձայնը եղաւ. ուղեց յոյսը տանիլ խոնարհ խաւերուն մէջ, որոնք դեռ հեռու մնացած էին դասական գրականութենէն՝ սակաւաթիւ զարգացեալ դասակարգի մը միայն մատչելի Արովեան ժողովրդին, ամբողջ ժողովրդին, խօսեցաւ: Ա. Բ. Ա. Գ.

ինքը նոր հայերէնին կեանքը հաստատեց (1), եւ առջի փորձէն իսկ յաղթանակը տարաւ, ուրովհետեւ իր գործը կատարեց գրական հրաշակերտով մը, մինչդեռ Թրքահայոց մէջ յաղթանակը ուշացաւ, որովհետեւ թուով վիճաբանութիւններն սկսան են ճշմարիտ աշխարհաբար կենդանի գրականութիւնը ետքը եկաւ։ Ասոր համար է որ Արովեան արժանի է ոչ միայն մեր երախտագիտութեանը՝ այլ ղեկավարին գործը առաջին անգամ կատարած ըլլալուն (1), այլ մեր հրացմանը միանգամայն, որովհետեւ զայն կատարեց շատ հանճարով եւ շատ սրտով։

Արովեանի գործը անողմէ է զոր անկարելի է ամբողջապէս եւ իրապէս հասկնալ առանց պատառողքին կեանքը մտաէն ճանչնալու։ Գործը բացատրելու համար անհրաժեշտ պայման մըն է մանրամասնաբար ուսումնասիրել կեանքը որ անոր ծնունդ տուաւ, եւ որ ինքն իսկ արդէն ապրուած քերթուած մըն է։

Ա. — ԿԵԱՆՔԸ

Արովեան ծնած է 1803ին, Երեւանի նահանգին Քանաքեռ գիւղը, այն շրջանին՝ երբ արդի ուսական Հայաստանը պարսկական լուծին տակ էր։ Զաւակն էր նահապետական մեծ տան մը, ուր հայ ընտանիքը տոնմական հինաւորեց աւանդութիւնները պահպանած էր։ Բացարձակապէս հնայ մշտնջողութիւնը մը մէջ է որ կը կազմուէր Արովեանի զգայնութեան առաջին խաւը։ Բայց անմիջապէս շուրջը այդ աւանդութեան, գորովի, հաւատքի մշտնջողութիւն, զուրքը, ամբողջ հայ երկրին մէջ, պարսկին բարբարոս թաթը կը ծանրանայ։ Քանհան ու վայրագ սեռերը, ձեռքը խաղալիք դարձած, հայ ժողովուրդը, արամարհուած, նախատուած, հեղեղուած՝ տիրող ցեղէն, թուրքի պէս կը կոխադուէր ու կը բզբռնէր Արովեանի մանկութիւնը քստմանից յիշատակներով սարսուցած է։ Իր

ծայրայեղօրէն զգայուն խառնուածքը, այդ կըրկին տպաւորութեամբ տողորուած, կանուխէն ամբարեց այդ մեծ գորովն ու այդ մեծ ատելութիւնը, որոնց երգիչը պիտի ըլլար։

Արովեանը կը բազմար եկեղեցական ասպարէզին նուիրել ինքզինքը, Մխիթարին պէս որ իր իտեպէն էր, կամ Ներսէս Աշտարակեցիին պէս որուն ժամանակակիցն ու հիացողն էր։ Հինգ վեց տարի էլ միաժամին, վառքը, ուսում առաւ։ Յետոյ Թիֆլիս եկաւ ուր Ներսէս այդ միջոցին հիմնած էր Ներսիսեան դպիսանոցը, որ Ռուսահայոց բարոյական զարգացման մէջ այնքան կարեւոր դեր մը խաղացած է։ Քանի մը տարի մնաց հին։ Այդ միջոցին (1826) պարսկատուսական պատերազմը կը սկսէր։ Պարսիկները զարհուրելի կտորածներ կ'ընէին հայ գիւղերուն մէջ։ Երեւանի ապաստանած՝ հայ քաջեր կը կոռէին։ հայ զօրապետներով առաջնորդուած, ուսական բանակը կը ջախջախէր Պարսից զօրութիւնը եւ Երեւանայ նահանգը կը գրաւէր։

Արովեան այդ օրերուն իր ծննդավայրը գնաց վայրկեան մը, եւ ակնանտեւ եղաւ ահալ տեսարաններուն, զորոնք յետոյ պիտի նկարագրէր Թիֆլիս դռնապուն, սեռաւ այնտեղ յաղթական մուտքը։ Աղասիին, այն արի գիւղերուն որ երկար տան լեռն է լեռ թափառելով սարսափ ձգած էր Պարսիկներուն մէջ, եւ զոր իր վէպին դիւցալնը պիտի ընէր։ Աղասի անձամբ պատմած էր անոր իր կեանքն ու արկածները, եւ ցոյց տուած էր իր օսկորները որոնք կոխնեւրու մէջ կտորտած էին եւ զոր ծրարով կը պահէր։

Արովեան բարձրագոյն կրթութիւն մը առնելու կը մտածէր միշտ։ միջոցները գտնել կ'ուզէր հզօր ու բարձրօրէն գիտակից գործիչ մը դառնալու, որպէս զի կարենար սկսիլ բարոյական ընդարձակ ու ամուր գործունէութիւն մը։ Պատերազմը աւարտած է, Հայրենիքը խաղաղած էր ուսական զօրութեան տիրապետմամբ։ Բարեպատեհ հանդիպում մը իր քաղին իրագործումն ապահովեց։ Գերմանացի դասախօս մը, Բարրոզ, Տորադի մեծ համալսարանէն, Կովկաս եկաւ, Արարատ լեռան կատարը վերելք մը փորձելու մտքով։ Ուղեցոյց մը կը փնտռէր։ Արովեան ներկայացաւ։ մէկտեղ գացին Հայաստան ճամբորդել եւ Արարատի վերելքն ըրին։ Արովեան հիացեց Բարրոզ հայրենի հողին իր ունեցած մանրակրկիտ հմտութեամբ, եւ անոր ներշնչեց ամենափոքրին համակրութիւն մը։ Դարձին Թիֆլիս, յայտնեց անոր

(1) Այս գործը կը վերագրեն Արովեանին, գիտնալով հանդերձ Յէ Ա. Նազարեան եւ Մ. Նաբանդեանց ո՛րքան կարեւոր մաս մը ունեցած են անոր մէջ։ Նոյն իսկ՝ այդ երկու գրագետներն են որ առաջաջ նշաբոխ աշխարհաբար կազմակերպած են, քանի որ Արովեան օւսմանիստն ու աղտալ հայրեն մը զործեման է։ Բայց առաջին քաջը Արովեանն է դրած, ամենէն կարծիք ու կենսական ճիշդ ան է կատարած, եւ վերջնականապէս յաղթած։ Միւսներուն ըրածը լրացուցիչ աշխատութիւն մը եղաւ։

իր փափաքը, Բարրոզ յանձն առաւ Արեւիկանին ծրագիրը յաջողցնել. Ա. Բեղերսպուրի կրթալուն, հասարակաց կրթութեան նախարար Լէվինին ղրմեց, եւ քանի մը տարուան ամսաթուղակ կապել տալու խոստումը ընդունեցաւ։ Եւ Արեւիկան մեկնեցաւ Տորբադ (1830), անասան և ուրախութեամբ ու խանդավառութեամբ։

Հինգ տարի անցուցած է հոն, եւ այդ գերմանական միջավայրին մէջ, ասիացի կրակոտ շինականին կեանքը տեսակ մը սրտաշարժ վիպասանութիւն է և Բարրոզ որդեգրած էր Արեւիկանը, իր տունը կը պահէր զայն, եւ ամբողջ ընտանիքը կը գտնուէր անոր վրան։ Համալսարանին բոլոր ուսուցիչները խանդաղատանքով կը պաշարէին զինքը։ Հետաքրքրական առարկայ մըն էր այդ արեւելցին, իր հրապուրիչ, կրակոտ զէնքովը, իր հրդեհ հողովը, իր կէս վայրենի ու շղուտ բնավորութեամբը։ Այդ անհատին մէջէն Գերմանացիները ամբողջ ազգ մը կը տեսնէին։ Արեւիկան անտաշ բայց չափազանց ուշիմ եւ խանդոտ էր։ արաքաբար տորկեցաւ գերմաններէն եւ գերմանացեւոց պէս խօսիլ սկսաւ քիչ ատենէն։ ամէն բան լաւ կ'ըմբռնէր, եւ վրին աստիճանի հզօր զգայնութիւն մը կը ցուցնէր, անհուն եռանդ մը՝ զարգանալու, պատրաստուելու՝ ապագայ գործին համար։ Գերմանացիները Արեւիկանին վրայէն հայտնութիւն սիրեցին, կ'ըմբռնէին որ Ասիայ մէջ խրած այդ տարրը եւրոպական տարր մըն է, քաղաքակրթութեան կարող։ Եւ Արեւիկանին կրթութիւնը խնամած ատենին, ամբողջ ազգ մը ձեռնընտռէ մէջ կաղապարել կը զգային։ Եւ հայ ցեղին համար իրական հիացումով համակուած, ամէն վնճը կ'ընէին որ Արեւիկան հայ մնար, կը պնդէին որ երբեք չլքանէր իր ազգային եկեղեցին ու լեզուն, իրեն միմիակ նպատակ ընէր զանոնք աւելի պայծառացնել։ Անոր ամէն բան սրբութեան, կերակուր ուտելու, շարժելու, վարուելու արտաքին մանրամասնութիւններէն սկսեալ մինչեւ ուսումը ընդհանուր պատմութեան, եւրոպական գրականութեան, արուեստի եւ գիտութեան։ Նոյն իսկ, յուզիչ մանրամասնութիւն, թող տուէր որ Արեւիկան մտերմանայ ընտանիքին երիտասարդ աղջիկներուն հետ, որոնցմէ մէկուն արդէն յիմարաբար սիրահարուեցաւ մեր տաքարիւն Հայը, քաջալերեցին անոր տարփանքը, որպէս զի կնոջ ազդեցութիւնը մտղմացնէ անոր բարեգիրը, անոր նրբութիւն բերէ, անոր արեւելցի կոչուածութիւնը ոգրելէ։ « Զի առաւել մերձաւոր պոլով

քաղցր օրերդդին, կը գրէ նամակի մը մէջ, մեղմացին բիրտ բարք իմ, եւ յիշաւի այս միայն է միջոց, զի թէ ոք կամի մեղմացուցանել զգարս, որքան մերձեցայ նա ծանօթութեանը եւ բարեկամութեամբ ընդ կանացի սեռից, այնքան կրթին, պատուականանան բարձր նրաւ։ » Հակառակ այս ամբողջ գործաւոր միջավայրին, Արեւիկան կարօտով կը հաշէր իր հայրենիքը, իր տունը, իր ազգը յիշելով։ քաղմաթիւ նամակներու մէջ, զոր գրաբար կը գրէր, օր առ օր իր յուզումները, խանդորը, տխրութիւնները, հաւատքներն ու վնասութիւններն արձանագրած է։ Եւ հաւ օր մը Պարսկաստանցի հայ մը պատահմամբ Տորբադ կ'իյնայ։ Գերմանացիները կ'առնեն զայն իսկոյն եւ առնէ կը բերին, Արեւիկանին անակնկալ մը ընելու համար։ Եւ իրօք յանկարծ արեւակից մը տեսնելով՝ հայ տարազով, հայ գիւղացիութեամբ, Արեւիկան ուրախութենէն խելայեղ կ'ըլլայ, մարելիք կուգայ վրան, անոր վիզը կը նետուի, ու կը սկսի լալ։ « Հուր ջեռու ի փորի խմում, կը գրէ, լսելիք իմ չհաւատացին այսմ, ո՞վ այս նորաստեղծ աւարած, ո՞վ բերէ զհրշեակա զայս յերկնից աստ . . . »

Հոն, գերմանական միջավայրին մէջ է որ Արեւիկան կը սկսի աշխարհաբարով գրելու կաբուրութիւնը զգալ։ Դասախօսներէն Արեւիկան, վալթէր, կը բացատրէ իրեն թէ ինչն անուածաշունչը պէտք է աշխարհաբար թարգմանուած տարածել ժողովրդին մէջ, եւ Արեւիկան այդ օրէն կը զգայ կատարուելիք գործը։

Տորբադ անցուցած չորրորդ տարին, Արեւիկան հոն կը հանդիպի Ժուլքուսթին, այն ռուս գրագէտին որ ռուսական նոր գրականութեան, բուն ժողովրդական, ազգային, կենդանի ռուս գրականութեան կարապետներէն մէկը եղաւ։ Ժուլքուսթի տեսակցութիւնը Արեւիկանի հետ խորին տպաւորութիւն կը թողու մեր բանասերներին վրայ։ Այդ վայրկեանէն կ'ընդմիարէ հայ ժողովրդական գրականութիւնը սկսեալ զաղափարը։

Արեւիկան կը սորվի ֆրանսերէն, ռուսերէն, գերմաներէն, կը փորձէ թարգմանութիւններ ընել Շէլլերէն, Կէօթէն, կը պաշտէ Բեքթորեան, կը հետեւի երաժշտանէն, կը սորվի նոյն իսկ արեւստներ, կերակուր եփելու, հաց պատրաստելու եղանակը, ամէն բան։ Կ'ուզէ ամբողջապէս պատրաստուած մարդ մը ըլլալ, ամէն կերպով պատրաստելու համար իր ազգը։

Եւ այսպէս հինգ տարիներ կ'անցնին Տորբա-

դի մէջ , աշխատութեան , յուղման , երազանքի , խանդի տարիներ . Արովեան հիացումով ու գո-
րովով կ'ընդունի իր գերմանացի ուսուցիչնե-
րունք բարեկամներուն ձեռքէն՝ քաղաքակրթու-
թեան սնունդը . իր երազն է՝ զայն փոխադրել
իր ազգին . « Այսպէս քաղցր են գերմանացիք ,
կը գրէ իր միջատակարարման մէջ , ո՛հ , երանի
թէ եւ այսպէս քաղցրասցին ազգք մեր , եւ ես
ոչ մնայց , մինչեւ տեսից զայս . . . » Տխուր
չէ՞ մտածել այսօր թէ դարուս սկիզբին այդ
վանձ Գերմանիան՝ որ այսօր աշխիւ խանդա-
ղատանքով հայ ցեղին զարգացումը պարտա-
տեց , հիմա , այլափոխուած , հրէշլային խանութ-
պանութեան ետակին հոգի մը զգեցած , թողուց՝
անտարբեր Փազարներով Հայկերու կոտորելը ,
եւ հիմա կը դրկէ իր Քայլըրը , աւերակներուն
մէջէն , Քրիստոսի գերեզմանին ուխտի՝ երթա-
լու :

Հայրենիք դառնալով (1836) , Արովեան իս-
կոյն կը գլխէ էջմիածին . որոշած է կրօնաւոր
ըլլալ , եւ այդ ճամբով , զոր լաւագոյնը կը նկա-
տէ , ուսում ու քաղաքակրթութիւն տարածել
ազգին մէջ . կ'ուզէ նոր , եւրոպական ոգով
զարդը մը հաստատել էջմիածնայ վանքին մէջ ,
ուր լուսաւորեալ եկեղեցականներ՝ եւ ուսուցիչ-
ներ պատրաստուին :

Առաջին քայլին իսկ , խեղճ տղան կը բաղ-
խի զգուելի նախապաշարունակներուն , աւանդա-
կան արգելքներուն , իր սղոխութեանը մէջ ամ-
բացած ժողովրդի մը ամբողջ յամուռ չար կամե-
ցողութեանը . Արովեանի բերած նոր ուժին դէմ
կը դաւակցին բոլոր հնամուլ , բորբոս , խաւարչ-
տին մտերքեր . Կաթողիկոսն ալ կ'անապ զրպար-
տութիւններուն . եւ Արովեան մերժում կը գտնէ ,
որովհետեւ զինքը կը համարին ապականուած ,
օտարացած հայ մը , գերմանացած , բողոքական
գարձած հայ մը :

Սիրտը ճակուած , Թիֆլիս կը դառնայ :

Հոն , կը հանգստի նոյն ատելութեանց , նոյն
հաղածանքներուն . իր ուրբ ու ցաւագին զգալ-
նութիւնը , հայրենի բուրքերուն հետ այս ա-
ռաջին ու բիրտ բաղխումէն՝ մտանգաւոր զոր-
գութեան մը կը հասնի եւ մահացու սիրութեան
մը մէջ կը ձգէ զինքը . կը յիշէ Պարսից թրէն
զեռ երէկ իր ցեղին քայած չարչարանները ,
եւ աղիքները կը գալարուին . կը տեսնէ թէ
նա աղիքները կը գալարուին . կը տեսնէ թէ
Ռուսին զօրութեամբ փրկուելով , աղբը հիմա
ո՛րքան լայն ասպարէզ ունի զարգանալու , եւ
անոր ցուցուցած դանդաղութիւնը , թանձրու-

թիւնը , խաւարամոլութիւնը զինքը կը խոցոտէ :
Ինքզինքը միտմիտակ կը զգայ զարհուրելի դժ-
ուարութեանց հանդէպ : Բայց չի յուսահատիր :
Թիֆլիս , կը ձգնի պաշտօն մը գտնել . աղբային
վարժարանին մէջ իրեն գործ տալ չեն ուզեր ,
միշտ նոյն տիմար առարկութեամբ : Յաւով կը
ստիպուի ընդունուիլ կառավարական դպրոցին ,
նահանգային վարժարանի մը մէջ , ուսուցչի
պաշտօն , զոր կառավարութիւնը սիրով կը յանձ-
նէ իրեն իբրեւ կարող անձի մը : Կառավարու-
թիւնը նոյն իսկ կը միջամտէ կաթողիկոսին մօտ
եւ կ'առաջարկէ որ եկեղեցական ձեռնադրուի
այդ հմուտ , եւրոպացած հայը . առաջարկու-
թիւնը չ'ընդունուի :

Բայց չաւանականալով կառավարական զրպ-
րոցին մէջ տեսչի եւ ուսուցչի պաշտօնով , Արով-
եան կ'ուզէ անպատճառ ուղղակի չփութ ու-
նենալ իր ազգին հետ , հայ , զուտ հայ գործու-
նէութիւն մը սկսիլ . Թիֆլիսի մէջ մասնաւոր
քանկիւն մը կը բանայ , եւ կ'ընդունի . բաղ-
մաթիւ հայ տղաներ . իր բոլոր աշակերտ-
ները , որոնցմէ չատեր կարեւոր մարդիկ եղած
են յետոյ , սքանչացմամբ կը պատմեն անոր եղ-
բայրական , գորովալից , խանդավառ ուսուցչու-
թիւնը . Արովեան հոգին պատրաստած է իր
տղոյը , իր անձը անոնց հաղորդած է : Օտար-
ներ , ինչպէս վաճկներ ճամբորդը , կամ Պոտնիշ-
դէտ , զմայլած կը վկայեն այն յատկութիւնը
զոր տեսած են այդ տղոց վրայ , այն դիւրու-
թիւնը որով անոնք կը խօսէին . ու կը գրէին
ֆրանսերէն , գերմաներէն , ռուսերէն , թաթար-
երէն , վրացերէն եւ հայերէն . նորագոյն ման-
կավարժական մէթոտները ի գործ կը դնէր . ա-
նոնց մարմինը , մտքը եւ հոգին միանգամայն
կրթել կը ջանար :

Արովեան , ուսուցչի գործունէութեան հետ ,
հայ երկիրը եւ հայ ցեղը Եւրոպացու ճանչցնե-
լու գործն ալ շարունակեց կատարել . վաճկներ ,
Հասդիհաուզէն ճամբորդները առաջնորդեց Հա-
յաստանի մէջէն , գէպի Բարաուտ . եւ Պաւէնշ-
դէտ դերման քնքուշ բանաստեղծին , որ Կովկաս
եկած էր՝ արեւելեան ժողովրդական երգեր հա-
ւաքելու , առաւ Երեւանի նահանգին հայկա-
կան , վրացիական , չերքէսական երգերէն լաւա-
գոյններ , որոնցմէ օգտուելով է որ Պոտնիշ-
դէտ րիւից իր զմայլելի արեւելեան պալլատ-
ները :

1839ին , Թիֆլիսի գերմանական գաղթավա-
րին մէջ , Արովեան ճանցաւ գերմանացի աղջկի
մը , էմիլիա Լոգէ . սիրեց զայն , եւ որոշեց ա-

մուսնանալ ԳԺԱՐԱՐՈՒԹԻՆՆԵՐԸ, և կղերականներուն մէջ տեսած թոյլ ու յետադէմ ոգին զինքը պաղեցուցած էին եկեղեցական ասպարէզէն, և կ'ուզէր հիմա աղատ ապրիլ և իբր աղատ մարդ ծառայել ազգին ։ Գերմանուհին խորապէս սիրեց Աքովեանը, և կարգուեցան ։

Աշխատութիւնները, ամուսնութենէն յետոյ, բազմապատկուեցան ։ Աքովեան կ'ուզէր ամէն բան փորձել, ամէն բան ձեռնարկել ։ Գարոցական դրութեան մէջ, արդէն գրարարին տիրապետութիւնը սկսած էր խախտել ։ Իր սողոցը համար աշխարհաբար քերականութիւն մը պատրաստեց ։ Ընթերցման համար շարագրեց ռամիկ լեզուով առակներ, գրոյցներ, հանդիպներ, աղօթքներ, կը փափաքէր տպագրել այդ բոլորը, որպէս զի ժողովուրդն ալ կարդալու բան մը ունենայ, ընթերցման սէրը ստանայ, իր թմրութենէն ելլէ ։ Փափաքը չկրցաւ իրականանալ ։ Զբաղյալերեցին իր ձեռնարկը ։ Ոչ ոք պէտք եղած չնային գումարը տուաւ տպագրելու համար Լ'նդհակառակն, գէշ աշխով կը տեսնէին այդ նորութեան փորձերը ։ Աշխարհաբարը՝ այդ ատենի հայերուն համար՝ բողոքականի լեզու էր, հայերէն չէր ։

Խորին թաղմութիւն մը կուգար կը ծանրանար Աքովեանին վրայ ։ Ինքզինքը մխիթարելու համար, և իրականացնելու համար միանգամայն իր տենչանքներուն ամենէն սիրականը, կը քաշուէր պարապ ժամերուն, ու կը գրէր իր հրաշակերտը, Վեոֆ Հայաստանին, որով հիմը կը գնէր Ուռտապոյց, և թերեւս ամբողջ Հայոց, նոր գրականութեան իր դառնացած, զրգուռած, բռնկած հոգին կը հովաւորուէր այդ մենութեան մէջ յղացուած էջերով, ուր Հայուն տառապանքը կը նկարագրուէր ամենէն կակածախ չեղտով որ լսուած ըլլայ, և ուր կ'երգուէին հայ քաղերուն սիրագործութիւններն ու ամբողջ ներբողը ցեղին ։

Իր մէկ մեծ սփոփանքն ալ իր աշակերտներն էին, որոնք զինքը կը պաշտէին, հակառակ դուրսը տիրող հակակրօնութիւններուն ։

Հակակրօնութիւնները սաստկացան, թշնամիներու սոսնձութիւնները, նախանձորգներու դաւերը զինքը զգուցեցուցին ։ Տրտմութիւնը աճեցաւ իր հոգիին մէջ, զինքը խեղդելու չափ ։ « Էսպէս բաները մտածելով, կը գրէ Վեոֆ Հայաստանին յառաջաբանին մէջ, որս ու ումբոս մաշվել էր ։ Շատ անգամ ուղուում էր իմ գլուխը մահու տամ ։ Թող լսողը չհաւատայ, ամա էս ցաւն էնպէս էր սիրոս առել, որ շատ անգամ

գժվածի պէս ընկնում էի սար ու ձոր, ման գալիս՝ մտածում, էլ եղ լիքը սիրոս տուն գալիս» ։

Ստիպուեցաւ Թիֆլիսը թողուլ ու հեռանալ ։ Անգամ մին ալ գնացր իր ծննդավայրը, Ջանաքեռ, ինչ մը ատեն հոն անցուց, յետոյ եկաւ հաստատուեցաւ Երեւան քաղաքը ուր նախնական գաղտնի տեսուչ կարգուեցաւ, — նորէն կատարական վարժարանի մը մէջ գտնելով հիւրասիրութիւն, նորէն ամէն ազգէ ուսանողներ ունենալով դիմացը, — քանի որ հակառակ իր սրտին բաղձանքին, իր ազգը չէր տուած հարկաւոր շրջանակը այդ մեծ առաջնորդին՝ որպէս զի զուտ հայ գործունէութիւն մը ունենար ։

Երեւանի նախնազային դպրոցին մէջ ալ, Աքովեան իր մանկավարժական սիրուն մէթոտովը, իր քաղցր, ազնիւ բնավորութեամբը, իր հմտութեամբն ու հոգիներ վարելու կարողութեամբը՝ փրկապէս սիրուեցաւ աշակերտներէն ։ Հոս կ'ուզեմ յիշել Պ. Տէր-Կարապետեանի հեղինակած Աքովեանի կենսագրութիւնէն մէկ քանի տողեր որոնք զոգորիկ մանրամասնութիւններով կը պատկերացնեն մեզի Աքովեանին իրենու ուսուցիչ ։

« Հանդիսաւոր օրերին, տօներին, հուսեցում էր աշակերտներին դպրոց, բացատրում էր օրուայ նշանակութիւնը, ապա փող էր տալիս հասակաւորներին մի քանիսին որ գնան միոգ առնեն, իսկ ինքը միւս աշակերտների հետ միասին դպրոցական ճանապարհորդութիւն էր կատարում դէպի մօտիկ այգիները կամ կարկաշտահոս Զանգուի գեղեցիկ ափերը . . . Այգիներին մէջ փողիկ ծառեր տեսնելու — բոյսեր նկատելու, անմիջապէս դրանց մասին էր խօսում, գիւղատնտեսական զանազան հարցեր էր շօսափում և ապա պատուիրում էր որ խրաքանչիւրը մի հատ հանէ, որպէս զի ուսումնարանի բակում՝ իրենց մարգերի մէջ տնկելու Աշակերտները բաժանուած էին խմբերի, խրաքանչիւր խումբ մի մարդ ունէր, որտեղ ծաղիկներ էին ցանում և ծառեր տնկում ։ Աքովեանը սովորեցնում էր պահելու եղանակը, խնամելու միջոցները, որքան ինք գիտէր և լսել էր ուսուցիչներից ։

« Աւելի յարմարաւոր և գեղեցիկ օրերին տանում էր աշակերտներին Զանգուի մէջ լողանալու, նախօրեք տրուած պատուէրներով ։ Աշխատում էր որ սպարազգիների նման իւր բոլոր աշակերտները լողանալ սովորեն ։

« Ձմեռ ժամանակ, տօներին, նոյնպէս չէր

թողնում որ աշակերտները պարսպ անցկացնեն. հաւաքում էր դպրոց եւ կրկին միջոց բերել տալով՝ ուրախացնում էր. ապա զանազան զուարճայի պատմութիւններ էր պատմում, խրատներ կը տար հետո կենալ մոլութիւնից, շալլու-թիւնից Բոլորը յափշտակուած լսում էին նը-րան ։ »

Եւ կ'երեւակայէք այս ամենուն հրապոյրն ու ազդեցութիւնը՝ այնպիսի չըջանի մը ուր մեր ազգային վարժարաններուն մէջ փայլախան միա-հեծան կը թաղաւորէր ։

Ամբողջ Երեւան քաղաքին մէջ, Արտվան գտաւ ջիւրմ համակրութիւն եւ յարգանք ։ Ամէն իննիւթններու զինքը կը հրաւիրէին իբր բանդէտ եւ աղնիւ մարդ, եւ կը խնդրէին որ խօսի Այդ միջոցին է որ գերմանացի նշանաւոր ճամբորդ Աբիխը եկաւ Երեւան եւ Հայաստան ճամբորդեց, Արտվանի հետ, ինչպէս նաեւ Պոտեխչէտը, զոր Արտվան՝ իր հօրեական տունն ալ տարաւ, եւ որ ատով առիթ ունեցաւ մօտէն ճաննալ հայ նահապետական տան պարզ ու մաքուր բարքերը, զոր նկարագրած է խորին զմայլումով ։

Արտվանը, այսպէս, միջազգային չըջանակ-ներու, աշխարհաքաղաքացիական դարոցներու մէջ գործելով, աւելի ընդարձակ դեր մը կա-տարած եղաւ ։ մանկավարժութեան տառաջին մեծ վերանորոգիչը դարձաւ ամբողջ Կովկասի մէջ ։ Իր ուսն, վրացի, չէրքէլ, թաթար ինչ-պէս հայ աշակերտները հաւասար պաշտումով կը սիրէին զինքը եւ կը յարգէին ։

1844ին, Ներսէս Աշտարակեցի Կաթողիկոս կ'ընտրուի եւ Պետական պալատի էլ միաժին կ'եր-թայ ։ Արտվան, որ սքանչացող էր այդ մեծ հոգւոյ ու նկարագրի մարդուն, ուրախութեամբ լեցուեցաւ այդ լուրն առնելով՝ իր առաջին բաղձանքը նորէն արթնցաւ ։

Ատենէ մը ի վեր պզտիկ կը գտնէր իր չըջա-նակը, կը նեղուէր, կ'ուզէր աւելի մեծ, աւելի վեհ գործունէութիւն մը ունենալ, իր անձը ամբողջ նուիրել ազգին ։ Նորէն իր առջի ձգտու-մին կը դառնար. կ'ուզէր կրօնաւոր ըլլալ Ներ-սէսի Կաթողիկոս ընտրուելով, վարդեան մը կարծեց որ իր փափաքը ապահովուցնէ պիտի կատարուէր ։ Դիմեց անոր, եւ խնդրեց որ իրեն ներսի ամուսինը թողուլ, եւ եկեղեցւոյն ու ազգին նուիրուիլ ։ Ներսէս որ Արտվանի ու-սուցչական գործը կը ճաննար եւ կը գնահա-տէր, չուզեց զանի հանել իր տեղէն, եւ մե-ծեց անոր առաջարկը. Ասոր վրայ, մեղամազձու-

թիւնը, որ միշտ տիրող հանգամանքը եղած էր Արտվանին, ծայրագոյն սաստկացան մը հասաւ. Դիւրագրդեւ, ջլախտաւոր, տխրամած մարդ մը եղաւ ։ Տարօրինակութիւններ սկսաւ ընել, եր-բեմն կ'երթար կ'առանձնանար երկայն ատեն, երբեմն յանկարծ լացը կը բռնէր, իրեններուն հետ եղած ատեն ժամնով լուռ կը մնար ։ գի-շերները կը լուսցընէր ։ առտու մին ալ զինքը անյայտացած գտաւ ։

Կարծողներ եղան են թէ կառավարութիւնը, Արտվանը վտանգաւոր գործիչ մը նկատելով, անհետացուցած էր զայն ։ Արտվանի մտաւան այդ բացացումը թիւնը, որ տարածուած է մաս-նաւորապէս Թրքահայոց մէջ, անտարակոյս սխալ է ։ Ուսն կառավարութիւնը այդ չըջա-նին՝ Հայերը սիրաշահելու ետեւէ էր, եւ երբեք մտքէն պիտի չանցնէր անյայտացնել մարդ մը՝ որուն ուղղակի համակրութիւն ցու-ցուցած է միշտ եւ որ արդէն անկշաւ էր իրեն համար, որովհետեւ քարոյական վերանորոգիչ մին էր միայն, եւ նոյն իսկ օգտակար, որով-հետեւ խանդավառ ուսնամոլ էր, հաւատարոց թէ Ռուսոյ վրանին տակ Հայութիւնը պիտի կենդանանայ եւ քաղաքաւոր վերջերս կարծեք-ներ ալ ելան թէ Արտվան սպաննուած է Թուր-քերէ, որովհետեւ Երեւանի Թուրքերէն մէկուն փոշի հետ յարաբերութիւն ունենայ իմացուած էր ։ Ասի ձրի հնթադրութիւն մըն է, շատ մը տարակրօնական մանրամասնութեանց վրայ հաստատուած ։ Եւ կ'ուզէի որ այդ մեկնութիւնը վերջնապէս ցնջուէր, որովհետեւ Արտվանի կեանքին ամբողջ հոյակապ միւտիւն ունեցող գոյնը պիտի աւուրէր, պիտի գունգանար այդ անիմատ վախճանով ։ Ամենէն հաւանականը այն է, — եւ իրեն ժամանակակից Ս. Նա-զարեանցն ալ այդ միջոցին կը յանգի, — որ Արտվան, իր անյազ ու վիթխարի տենչանքներուն տակ ճգմուած, սպիտակեան ու նախապաշարման մէջ թաթխուած ամբողջ ազգ մը միմիակ բազուկով վերանորոգելու ճի-զէն ջախջախուած, իր փորձերուն դէմ ելլող արգելքներէն վհատած, հայրենասիրական միա-տիքակամութեան տագնապի մը մէջ՝ զացած վերջ ոտուած ըլլալ իր կեանքին, խորխորատի մը մէջ, կամ ընչայ. իսկ Զանգի գետին մէջ զոր անմահացուցած էր իր ամենէն կրակոտ էջերով, Իր ամբողջ կեանքին ջգային ընթացքը, իր վերջին օրերուն միջին զիւրազգութիւնը եւ կասկածելի առանձնացումները, այդ բացատրու-թիւնը կը հաստատեն ։ Եւ այդ ցաւազին ու

վսեմ վախճանը ամենէն տրամաբանական ու ներդաշնակ աւարտումը կ'ըլլայ այդ սեւեռուած գաղափարին հիւանդութեամբը շարունակաբար ցնցուած արտատուփը կեանքին :

9. — ԳՈՐԾԸ

Արտվեանի կեանքէն թիւեւս կարելի ըլլայ ինքնին գուշակել անոր գրական գործը, նախատեսել այն ոգին որ զայն կը լինցէ, ինչ որ կարելի չէ գուշակել, այն շնչով, այն գոյնը, այն ջերմութիւնն է զոր այդ հրաբուխ-մարդը դրած է իր էջերուն մէջ, եւ որ իրն է, իրը միայն : Այդ գործը ընդարձակ է . կան այնտեղ գրաբար ոտանաւորներ ու ճառեր, հիւշագրական բանաստեղծութիւններ, ռամկական լեզուով ռակներ, վէպիկներ, նամակներ, երգեր, վէպեր, ցեղագրական աշխատութիւններ . բայց գործին սիրտը, իր մեծ վէպն է, Վերջ Հայաստանին : Թող ինծի վէբերագրին ո եւ է շովիտութիւն՝ զոր անկարող եմ ունենալու, եթէ բռնմ որ այդ վէպը, իր տեսակին մէջ, մէկ հասիկ հ, ամէն ազգի, ամէն ժամանակի գրականութիւններուն մէջ : Ժողովրդական դիւցազնեղութիւնն է ան, ուր ժողովուրդին կեանքը կը բաբախէ ու կը տառապի ու կը հեւայ, զգացուած ու արտայայտուած այնպէս ինչպէս ժողովուրդը կը զգայ եւ ինչպէս ժողովուրդը կը խօսի, բայց արտայայտուած այնպիսի հոգիի մը մէջէն որ ինքը մինակը այնպիսի հզօր ու ընդարձակ կը զգայ որչափ ամբողջ ժողովուրդը մը մէկէն :

Վէպը ծայրէ ծայր ամբողջ կը հոսի . անոր մեծ ալեկոծումներն ունի, անոր միջին վայրազութիւններն ու անոր վիթխարի խեղճութիւնը, անոր միամտութիւնը, թանգրութիւնն ու զեռումը, անոր վսեմութիւնն ու անոր գոհակութիւնն ալ, անոր մարիկներն ու անոր չեղչաւորուած դանդաղութիւնն ալ : Ամբոխին երգն է ան, եւ գիւղի ամբոխին ու Արեւելքի գիւղին : Ծարօրինապէս շահեկան երեւոյթ մըն է արդէն տեսնել ինչպէս, հինգ տարուան եւրօպական կեանքէ ու համալսարանական ուսումնաւորութիւններէ յետոյ, Արտվեան իր վէպին մէջ կը մնայ գեղջուկ մը, որուն արահայ ռուրը բան չէ բայց եթէ կուտակուին ու խտացումը հայ հողին բոլոր աշուղի երգերուն, ու նոյն իսկ հողին բոլոր աղաղակներուն ու միամեջներուն մայց ճիւղը անոր համար այդ գեղջուկը դրագէտ եւ ամբ գրագէտ է, որովհետեւ դիտցած է խրատացնել իր էջերուն մէջ, եւ հզօր համարուած

թեամբ մը ներկայացնել, Գիւղը, ամբողջ գիւղը : Անկից ոչինչ պակսեցուցած է, ոչ իսկ հետքերը դարաւոր ստրկութեան, արեւելեան ինքնամոռաց բացարձակ ստրկութեան, որոնք կը մնան իր արտայայտելու, նոյն իսկ զգալու եւ զանակին մէջ . « երեսոս ոտքիդ քսեմ », « ոտքիդ փոշին դառնամ », « զուրպան ըլլամ » բացատրութիւնները ամենէն սովորական ու սիրուած դարձուածքներէն են այդ ոճին : Սակայն աղատութեան ցանկութիւնը, քաջութեան տարփանքը յիմարական զօրութեամբ մը կը թօթվեն այդ ողբացող, ճիւղ ծուռ, ճակատը հողին քսող բացատրութիւնները . եւ հետաքրքրականը այդ աղուր հակասութիւնն է տեսակ մը միջնու վիզը ստրկացման մէջ թաթխուած հողիի, որ վարակուած է, բայց չ'ընդոշնիք, եւ աղատութիւնը կը բաղձայ :

Արտվեանի ոճը բացարձակապէս անձնական է, մոլեգնաբար արեւելածեւ. ու հայադարձ, Անտիք որ կը կարծեն թէ « հայ ոճ մը » գոյուած թիւն չունի, թող Արտվեանը մօտէն ուսումնասիրեն : Գրիգոր Նարեկացւոյն հետ, Արտվեան ամենէն զուտ ու հզօր ներկայացուցիչն է հայ զգայնութեան, հայ քնարերգութեան, հայ բացատրութեան : Բառական կուտակումը, կրկնութեանց ու անյազ ընդլայնմանց՝ ձգտումը, ըզրգացման ծայրայեղ ջղայնութիւնը, բացատրութեանց վայրենի օւժգնութիւնը, կոշտութեան ու փափկութեան արտատուփը խառնուրդը, ծանր ու դանդաղ երկարաբանութիւնը եւ միանգամայն՝ երբեմն՝ փայլականահագործ արագութիւնն ու փայլը, անաւասիկ ինչ որ կը դռնենք Նարեկացիին « Ողբերգութեանց մասեանս յին ու Արտվեանի « Հայրենասիրի ողբ » ինչ մէջ, երկրպա՛մենին հայ գրքերը ու ունենք, եւ որոնցմէ միայն պիտի կրնայ ծնիլ հայ ճշմարիտ բանաստեղծութիւն մը : Անշուշտ Նարեկացւոյն ոճը աւելի նուրբ, աւելի կատարեալ է, մինչդեռ Արտվեանինը, օտար բառերով աղարատուած, ռամբիկ ոգով աղգորուած, նուազ մաքուր է եւ նուազ . աղբիւ . բայց ի փոխարէն Արտվեանի գործը աւելի նիւթ, աւելի հող, աւելի կենդանութիւն կը պարունակէ, աւելի ինճոտ, աւելի ընդարձակ, աւելի իրական պատկերներով կը բնկի : Երկուքն ալ յիմարութեան մօտեցող յուզման մը մէջ գրած են. երկուքն ալ կ'այրին իրենց նիւթովը . « Կենարարին յիշատակաւ միշտ մնեմք իր » կ'աղաղակէ հին աղօթողը . եւ Արտվեան իր « Խորովիլը » կը կրկնէ՝ իր մէջը փոփրոզ գազացմանց կրակէն, երկուքն ալ տես-

սակ մը ցնորազգացութեան մէջ երկնած են իւրենց զօրծը . նարեկացին Աստուած կարծեց տեսնել օր մը Ալթամարի կղզւոյն վերեւ . եւ Արովեան , Վերթին նախարանին մէջ կը գրէ՝ « Հայաստան հրեշտակի պէս առջիս կանգնել ինձ թեւ էր տալիս » . Սրկուքն ալ իրենց ցեղին զգայնութեան բարձրագոյն արտայայտութիւնը կը ներկայացնեն , եւ այդ արտակարգ խոտացման զօրութեամբ մարդկութեան ամենէն մեծ երգողներուն կարգը կրնան մտնել , նարեկացին Աստուածաշուշի քնարերգականութեան կը մօտենայ , աւելի վրդովիչ , աւելի մրբըկոտ , բայց նուազ ստեղծագործ ու նուազ հոծ . Արովեանի քերթուածն իշխականն ու մանաւանդ Շահնամէն կը յիշենք , անոնց սկզբնական վերջութիւնը և անոց խորին մարդկայնութիւնը , անոնց երկուստարդ պայթումն ունի հակա կրթութեւ . եւ իր թերութիւններն իսկ , երկարութիւններ , կրկնութիւններ ու խճողում , ինամութիւն ունին այդ վիթխարի հրաշակերտներուն հետ , գերազանցապէս ասիական թերութիւններն են , որոնցմով բնահաւոր է Շահնամէն , որոնցմէ բոլորովին զերծ չէ , հակառակ Պիսիտորատեանց ձեռքով սրբագրուած , յունացած ըլլալուն , նոյն իսկ իշխականը , ծնունդ կէս ասիական ներշնչման նարեկացւոյն ոճը կը յորձանապատուքի տիեզերապլերջի յայտնութեանկան փաթերիկի մը նման , ուր ամպերը , որոնք խոնիկ կուտակումներէ չինուած են , արիւնոտ փայլաներով կը պատռուէին , եւ ուր սասանած մարդկութիւններուն գետնատարած պապանձումին վերեւ , որոտածայն կը սաւառնի ասրասփը յաւիտեական պատուհասին : Արովեանէն չ'ընդ իրական մրբիկն իսկ է , այնպէս ինչպէս Արեւելոյի ամառներուն՝ կը տեսնենք վրանիս յեղակարծ խուժելը կարմրած երկնքէն , գործ ու կանանի ու մոնղոլ անհունածուալ առածգական գայարատանջ էակը , հազար երախներով պոռացող , հազար աշուրներով փայլատալող , հազար ռնգունքէ փոշի , ծուխ , քար , կայծակ ու արհաւիրք սփռելով , աղաղակելով երկիւնքն ի վեր ցաւ մը հակայական ու մոլեղին , եւ ասական իր ամենի անցքէն անմիջապէս յետոյ , դեռ չփարատած ամպերուն մէջէն կախելով ծխածաններ անուշութեան , ու հողին վրայ , օդին մէջ՝ ձգելով զովութիւն մը , զոր ճնշողական ու բարբարոս տաքութեան սպանիչ քամին միայն կրնայ ծնուցանել :

Վերջ Հայաստանիին նիւթը շատ պարզ է : Գործողութիւնը կ'անցնի առու-պարսկական պա-

տերազմին առեւնը : Ամբողջ Երեւանի գտաւոր կը հեծէ հաւաոր բարբարոսութեանց տակ զոր Ռուսին յառաջխաղացութենէն զրգռուած Պարսիկները կը սողալանեն Հայերուն վրայ . առեւանգութիւն , ջարդ , չարչարանքներով սպանումներ , հրդեհում , աւարառութիւն , եկեղեցիներու պղծում , ամբողջ քառմանի շարքը հրէշութիւններուն զօր մահմետական մոլեռանգութիւնը կը թափէ իր զրգոման վայրկեաններուն՝ քրիստոնեայ գոհերու վրայ :

Մէկ քանի հոյակապ էջներուն մէջ ուր կը նկարագրէ Երեւանի բերդը՝ իբրեւ ճիւղաղային խորհրդանշանոր մահմետական զազառութեան , Արովեան հայ ժողովրդին մարտիրոսութիւնը կ'երպէ անբաղդատելի ուժգնութեամբ . « Երեւանու բերդն , Երեւանու բերդն , ա՛խ՝ որ առաւօտը բացվելիս՝ նրա էն լաշար գլուխը մարդի աշտով չէ՛ր ընկնում , հէնց իմանաւ թէ գոխքն ա իր բերանը բաց անում , ատամները դըռտացնում ու իր ապականալ , թունաւոր , դառը շունչը չորս կողմը փրփրալով փչում , ցրվում , փռնչացնում , որ կարենայ իր հոտած աղքենի կերած , լախած արգար ջանք մարտի , էլի չանհզբըր դուբարայ քցի , էլի հազար անմիջ , արգար հոգի՝ անծած կուլ տայ , իր անկուշտ փոքին մատող անի : Արեգակը մտնելիս , հօ՛ւ հէնց իմանաւ թէ Սաղայէլի որդիքն ու զաւակներն , նրա զօրքն ու զօրապետներն ըլին իրանց դուական խաղը խաղում , իրանց դժոխային քէֆն ա նու՛ւ ու բըլբըրի գլխին՝ մէկ կտրած գլուխ էստեղ էին ոտի տակ ալիս , մէկ անգլուխ լաշ էստեղ էին կտոր կտոր անում , վրէն թքում , ծափ տալիս , ծիծաղում , հրհուռւ , քրքում , ու թրով , մզրախով , ես փէտով՝ մէկ մեռած մարմին էս կողմն գլորում , քաջի տալիս ուներքեւ քցում : Ծալվայ ժամանակին՝ հէնց իմանաւ մէկ կրակի տար ըլէր Էստեղ կանգնած , բոր , ծոց՝ տաք լուքութիւն , բոցով լիքը՝ ծխում բորբոքում էր որ բիրդանբիր ճռնայ , բացվի , տրաքի ու ինչ կայ չիկայ տակովն անի , լափիս Ամէն մէկ բուրջը , ամէն մէկ բաղանը՝ ոսկոռով , լամզաքով , ես անմիջ դաթնասղներով լիքը , քած խոզի պէս՝ հէնց իմանաւ՝ ծանրացել , փորքներն էլ չէին կարում քաշիլ , էնպէս ուռել էին որ բիրադի ճաքին , պատտախն , կտոր կտոր ըլին : Մէլդներն ոսկեւարաղ գլխերներին արեգակի շողքը դիպելով , պլլալալիս , հէնց իմանաւ էս իրանց միջի անսիրտ նամազ անողներին անխղճմտանք հոգու չնշովը փեղած , ուղում ըլէին՝ Աստծուն փառաբանութիւն աղօթք անելու տեղը՝ որ երկ-

որին խաղաղութիւն զինջութիւն տայ, Սոգոմա-
կան կրօնը ընկնաւ աղուժ երկնքիցը վեր ածիլ
տան, որ սար, ձոր էրնն, խորովնն, տակով
սանն . . . Երեւանու բերքը, Երեւանու բերքը,
ա՛խ աչքս դուս դայ, քանի՛ քանի՛ ողորմելի
Հայի միս ա կերել, քանի՛ քանի՛ անմեղ հոգի
տարիներով չարչարելուց, տանջվելուց, կեն-
դանի նահատակ ընելուց, կրակի, բողի, երկա-
թէ չամբրի, թոխմախի, կրակած քարփչի տա-
նելուց, համբերելուց ետը, կա՛մ թօփի գեւլի
հետ ա թռել, հազար կոտր էլել, կա՛մ տարա-
զափի (1) վրայ ա՛ դռնալով, երկինք երկիր ա-
զգայելով, իր միան ատամներովը կրծելով, աչ-
քերը դուրս տարաքելով, փորթոթվելով, հոգին
աւանդել, երկինքը գնացել որ պրնին էս գառն
աշխարհիցը, էն կատաղի գազանների ձեռիցը :
Քանի քանի ջանէլ երիտասարդ՝ մէկ սաղ օջա-
խի մէջ մինակ որդի, մէկ աղքատ չքաւոր տան
սիւն միկիմարութիւն, մէկ տասը գլուխ քուլ-
ֆաթի տէր ու ապաւէն, իր ծաղկած, դալար
հասակին, իր ըմբրի արեւի նոր բաց ելած ծա-
մանակին, կամ սաղ սաղ քերթվել ա, կամ իր
պատուական գլուխը գառան պէս թրին դէմ ա-
րել, որ երկնքումը իր ջանէլութիւնն մուրազն
ստնի, վայելի, չու՛նքի երկիրը նրա անարատ
արնին էր ծարաւ՝ որ չուտով խմի ու բալքի
վշտանայ : . . . Հերի՛ք, հերի՛ք սաղո կ'ըլի ինձ,
ձեռք վերցրու էք դո՛ւրեքիցը, ի՛նչ էլաւ քեզ :
Ա՛խ, ի՛նչպէս ձեռք վերցնեմ. բա՛ս ո՛ւր թո-
ղանք մեր ազգի էն սիրուն սիրուն լուսաթա-
թախ աղջկերքը, բա՛ս մէկ ողորմի էլայ չի՛
պէտք է ասենք՝ որ երեմաների վրայ, քարի, աւաղի,
փշի, տաառակի վրով՝ մաղըներիցը բռնած քար-
քաշան անելով, գլխներին խփելով, մէջքնե-
րին զամելով, շատ անգամ փորձներով վրայ
պար դալով, քացի տալով, թրեւելով, թուր
քաշելով, արորելով, թվանքի ոռոգով, լափչնի
նալչով տալով, ես կխաղելով, ձեռները կա-
պած, ոտները բխոված, շատ անգամ հարիւր
վերատ տեղից՝ հէրնորէն ետեւներիցը ընկած,
քիւր, ախպէր բորիկ ոտով, ես գլխաբազ, քեռի,
փեսայ, ազգական՝ զոյճները ծնելով, մաղը-
ները պրկելով, հող ու քար գլխներին տալով,
ինչպէս մէկ սուրու գառն ու մէրը կորցրած ոչ-
խաբ՝ տանում էին, բերքն ածում, որ իրանց
արգար իմամներին փայ շինեն, հարմանցեն,
թուրքացեն. շատը հէնց տանն էր հոգին տա-
լիս, շատը ճամբին հօրն ու մօր աչքի առաջին

էն կեանքը գնում ուր ցաւ ուր վիշտ է՛լ չկայ :
չատի սիրան էլ որ մի քիչ պինդ էր ըլում ըն-
չանք ա բերքն էր համուտ, հաջի, մողլա, քիւալ-
բալայի, սուխտայ, խան, բէկ, ախուճ, սէիդ
վրայ էին թափում՝ որ ես խաբնով հաւատից
հանեն, ես պատժով, բայց տեսնելով որ նրաւք
ոչ փառքից են խաբվում, ոչ պատժից վախում,
ոչ խանգարութեան թաման անում, ոչ մահից
ա՛ն քաշում ու ուզում էին Քրիստոսի հարսնա-
նալ, կոյս գնալ աշխարհիցը, որ հրեշտակաց
դասը դասակվին, իրանց սուրբ հաւատը չէին
ուրանում, պատիժ, պատուհաս, սուր, հուր,
բոց, կրակ, սով, մահ, մէկն էլայ աչքները
չէին բերում, որի տակի՛նք գլուխն էին հօրնը-
մօրը տալիս, որի լուսաթաթախ լալը, որի ձեռն
ու ոտը : Աղջիկ ու է՛սքան սիրտ . . . Աստ-
ուած նրանց հոգին լուսաւորի : »

Մանձարձակ ու խուռնամբոխ բռնաւորին կո-
խտամբնը տակ, հայ ժողովուրդը, անդէլ, սա-
կուաթիւ, անպաշտպան, սարսափին մէջ կը
փռուի գետնամած, մահուան սպասելով : Բայց
կան անո՛նք որ չեն ուզեր ոչխարի մահովը մեռ-
նիլ, անո՛նք կը դիմադրեն, մահու դէմ մահ կու-
տան, լեռները կը քաշուին, կը մարանչին : ա-
նոնք կը յոգնեցնեն պարսիկ ուժը, անոնք կը
պատրաստեն, կը դիւրացնեն ոռու բռնակին
գործը, որ ան ալ առաջնորդուած է հայ զօրա-
պետներով ինչպէս Մատաթօֆ, մղուած է հայ
գործիչներով ինչպէս Աշտարակեցին : Այդ ա-
պստած հոգիներէն մէկն ալ Աղասին է, Գա-
նաքեղոյ հերարար

Բարեկենդանի օր մը, ճիւղիսին, պարերուն,
խաղերուն մէջտեղը, յանկարծ սեռատին ծա-
ռանքը կուգան աղջիկ առեւանգելու . գիւղին
քնքուր գեղեցիկուհիներէն մէկը, Թագուհին,
կը յափառակին . Աղասի, որ ճիւղիս խաղալու
վրայ է, ճիւղեր կ'իմանայ, կը վազէ, կը հասնի,
կը տեսնէ խուժողւժ տեսարանը, կը լարձակի
Պարսիկներուն վրայ, սրովը անոնց գլուխը կը
թոցնէ, եւ կ'աղատէ Թագուհին : Բայց այդ
վայրկենական յաղթանակը ահուկի աղէտքի մը
չարժատիթը պիտի ըլլայ : Աղասին կը ստիպեն
հեռանալ . եւ նոյն իրիկունն իսկ գիւղը արինը
կը փաթթուի : Ամողջ գիրքը կը բզգետուի ար-
դէն սա զօնդակ երկայնաբանութեան մէջ ո-
րով խեղճ խաղաղ, արուեստագործ ժողովուրդ
մը անպաւում է ընտրել երկուքէն մէկը, կամ
անձոնն բռնաւորներու դարձապարին տակ հլու
կքիլ ու լռել՝ կեանքը պահպանելու համար,
կամ ափ մը քաջերով դիմադրել եւ կոտորած

(1) Կախաղան :

յառաջ բերել անպաշտպան գիւղերուն վրայ, — մինչեւ գալուստը քաղաքակրթութեան մեծ ուժ տրուեն, որոնց հետ պիտի հասնի վերջնական փրկութիւնը :

Աղասին լիռները կը քաշուի, կը գտնէ հաւմարդեղ ընկերներ, եւ երկայն ատեն սարէ սար, ձորէ ձոր, կը թափափ պայքարելով, աւարկու անուն մը կը շինէ որմէ Պարսիկը կը դադարէ, եւ կը մնայ անձեռակալելի, անպարտելի : Արով-եան ուղած է Աղասին մէջ պատկերել հայ հոգին՝ այնպէս ինչպէս ինքը կը տեսնէր զայն, կամ ի՞նչպէս տեսնէ : Խորխտ, անձնագոր, անշահանդիպ, վեհանձն, քաջ տղան է ան, որ զայրոյթն ունի բայց ոչ անդթութիւնը, որ անվեհեր է բայց երբեք վայրագ : Գեղեցիկ է . « Նրա սուրահի բոլը, նրա թուխ թուխ աչքերը, նրա զալամով քաշած ունքերը, նրա անմահ, գեղեցիկ պատկերը, նրա անուշ լեզուն, քաղցր ձէնը, նրա լէն թիկունքը, բարձր ճակատը ու ասկիթիւ ճալվերը մարդի խելք էին ասանում, տեսնողն մաթ էր մնում, չէր կշտանում : Սաղը ձեռն ասածին պէս, քարին, փետին, չուշի, հոգի, լեզու էր տալիս : Դորդ ա, արեւն երեսն էրի, գունը փախցրել էր, ամա ծիծաղելիս՝ որ աչք ու ունքը չէ՛ր բաց անում, հէնց իմանաս վարդ է բաց ըլլում, երեսիցը լիս վեր թափում : » Այնքան աղին է որքան ուսեղ . « Գեղեցիկը բոլոր նրա արեւուն էին խնդում, նրա գլխով որդում ուտում : Ամէնի աչքը նրա վրայ էր, նրան էր գովում, նրան օրհնում : Մէկին մէկ փորձանք գիպելիս, կամ մէկ դարդ ունենալիս, նա իր գլուխը եղ էր դնում, նրա մուրազին հաննում : Բերնի թիքէն հանում էր, ուրիշին ուտացնում Սիրտն էնքան բարի էր որ նախ տեղը դուշ էլ չէր սպանիլ, մըջիմը չէր կոխիլ Էնքան զվաթով էր՝ որ ձեռք մէկ տղամարդի գոտիքը չէ՛ր քցում, հաւի ճւղտի պէս բարձրացնում, գլխի ծէքն էր հանում, պտիտ տալիս, էլ եզ վէր բերում : Ձին նի ըլեւիս՝ որ ձեռք չէ՛ր բարձրացնում, ասլան ձին կզանում էր ու մէջքը դէմ անում : Հինգ մարդ վրայ թափէին, բունց ձեռք կ'որոտէին : Գոմշի կամ եզան բողաղը մէկ թուր խփելով՝ էնպէս զուռ կարում, որ թրի ծէրը գետինն էր խըրվում : » Գիւղին անշխիւներուն սէը, հպարտութիւնը, խաէան է ան . անոնց ամենէն անուշ երգը Աղասին գովքն է :

Աղասի ջան՝ գրկիդ դուրբան՝
Դու ես մեր թագն ու պարծանքը .

Աշխարհըս որ բոլոր ման գան,
Ո՛վ կ'լի հատըդ, դո՛ւ մեր կեանքը :

Բայց այդ առիծը իր ծերուկ ծնողքին առջիւ գանձուկի պէս հեղ է . իր գիւղին աղջիկներուն դեմացը կը շինի ամօթխած . Թագուհին աղաւտելէն յետոյ, երբ կը մօտենայ աղջկանը որ մաւրած գետին ինկած է, չի համարձակիր ձեռք զպցնել անոր . « Նա ձեռները խաշել, ինքն էլ փետացել՝ մնացել էր կանգնած : Մօտանար, սիրտ չէր անում, խտտել, ձեռները ճմռել, անկաշուով ձէն տալ, հրեւին ձեռք խփել, բոլոր, բոլոր չէր կարելի, չուճքի Թագուհին զեռ կոյտ էր, ուրիշ մարդի աղջիկի » Ու վսեմ տեսարանի մը մէջ, կը տեսնենք զինքը որ յաղթելէ յետոյ պարսիկ պետի մը, արիւնտաշտ Հասան-խանին գունդին, Հասան-խանն իսկ բռնելէ յետոյ, զանի իր դաստակին տակը կը գամէ գետինը, կը ցուցնէ անոր պարտուած ըլլալը եւ թէ ո՛րչափ ուղորմելի է երբոր մինակ է, ու յետոյ կ'արձակէ զայն, չուզելով տկար մարդ մը խողխողելու վատուողին գործելը : Պէտք կայ՝ սակայն աւելցնել թէ Հասան-խանը Աղասին վեհանձնութիւնը կը փոխարինէ՝ իր աղատումէն անմիջապէս յետոյ քանի մը հայ գիւղ կոտորել տալով :

Լեռներու կարծր կեանքին մէջ, իր ըմբոստ աստանդում օրերուն, Աղասին միշտ նորից ագնիւն անվախ կ'որիծը կը մնայ, որուն պողպատէ կուրծքին մէջ ամենէն քնքաւ սիրտը կը պահուեր : Իր գէնքի ու թափանցան ընկերներուն համար իր սէրն ու անձնութիւնը սահման չունին . զգալով որ իր ընկերներէն մէկը, Մուսն, կը տառապի սիրովը հեռուն մնացած աղջկան մը, Աղասի իր բոլոր գուրգուրանքովը կը փղծի . « Ա՛խ, աչքի լիս, որ արտումը էդպէս դարդ ունիս, հէնց իմանում ես քա՛ր եմ, որ ինձանից բան ես թաքցնում : Ձէ՛ կնպէս ես կարծում թէ էս իմ խորոված ջլիգաբը, որ է՛լ սաղ տեղ չունի, քո դարդի համար էլ տեղ չի՛ գտնիլ, քս ցաւը չի՛ քաշիլ, էլած չունչս ու ումբըս քեզ չե՛մ ի տալ Ե՛րբ կը թողամ ձեռք մէկն աչքը ցաւի, ձեռք մէկի մաղը թեքվի : Մինչեւ ես մեռնիմ ոչ, մինչեւ ինձ թիքնայ թիքայ չանեն, ձեզ կը թողար՝ որ մէկ դուշ անցնի կինայ գլխնիւրիդ վրայ . . . Հաղար սար ու ծով մեր մէջն ըլի, էլի կը թռչիմ, նրան կը հանեմ, կը բերեմ, թաք ըլի՛ դու դարդ չանես, երեսի՛դ մեռնիմ . . . » :

Հմտաւ չէ Աղասին . իր աղղին պատմութիւնը չի գիտեր՝ բայց ի քանի մը տարտամ աւանդու-

թիւներէ. բայց այդ աւանդութիւնները կը բաւեն որ ան հասկնայ ամբողջ գերազանցութիւնը իր ցեղին եւ թէ ան արժանի է լաւագոյն բաղդի մը. կ'ատէ ու կ'արհամարհէ մահմետականը, Պարսիկ թէ թուրք, այդ «գոթիք, ժանգ, մրանծ, կեղտոտ երեսով» մարդիկը, որոնք վատ են ու ժին դէմ, վայրագ են անդօրին առջեւ. իր ցեղին համար ունեցած բնագոյական հպարտութիւնը կ'աճի, կը լուսաւորուի եւ կ'ամրանայ երբ իր թափառումներուն մէջ Անիի աւերակները կը տեսնէ առաջին անգամ. Անին, Հայուն անցած մեծութեան սրբազան վիան, իր կուրծքը յուզմունքով կ'ուռնցնէ. այդ պալատի ու տաճարի նշխարներուն առջեւ պարզօրէն գիւղացին հայրենիքի, անկախութեան գաղափարներուն յայտնութիւնը կ'ունենայ, Հին թագաւորներուն ըստուերները կ'ելլեն իրեն կը խօսին, հին եկեղեցիներուն զանգակները կը կարծէ լսել. . . ու միջնաբերդ կան հիմա, ու աւերակներ կը մնան միայն . . .

Վտանգէ վտանգ, յուզմունքէ յուզմունք, այսպէս ամիսներ կ'անցնեն Ազատի Ոյ մէկ անգամ մահուան գաղափարը զինքը կը կսռնցնէ իր յանդգութիւններուն մէջ. կրակին բերանը կը նետուի միշտ. բայց երբեմն իր արտութիւնը կը թուխայ ուրիշ մտածման մը առջեւ. . . Հարբիկող մաածու մը իր խեղճ աչեւոր հօրը որ զնգանի մը խորը կը փառի, կարօտը իր սիրական գիւղին ուր չի կրնար դառնալ, ու կարօտը իր մօրն ու իր նշանած նազուլին, որոնք հեռուն իրեն սպասելով կը հալին. . . կարելի չէ երեւակայել սրտէ փրթած էջեր ինչպէս անոնք ուր կ'իբեւան նամակները նազուլին ու մօրը հետեւէն Աղասիին ձեռքը հասած. . . «Աղասի ջան, կը հեծկոտայ մայրը, գլխովդ փէրվան ըլիմ» Աղասի լնչի՛ չեմ էս սնաթին կրակ դառնում ինձ էրում, ընչի՛ չի լեզուս չորանում, աչքս խաւարում, ընչի՛ չեմ թօզ դառնում որ բալքի թէ ճամփն բերի, գամ ոտիդ տակին ցրվիմ, սարէ սար ընկնիմ, քարէ քար, որ իմ երեսը կոխես, որտեղ որ ման գաս, որ իմ աչքը հանես, որտեղ որ նստիս, որ ինձ վրայ գլուխ դնես, որտեղ որ քուն մտնես, նանն ըմբիդ մտնի, իմ թագաւոր, իմ ջան Աղասի. . . » «Երա՛ւ, կը ճուայ հայ աղջիկը, որ սիրտս հանեմ էս թիթումը գնեմ, երա՛ւ որ բաց անես ու հազար թուր միլիւնը ցցված տեսնես, կ'իմա՛ս նա՛ս էն ժամանակը թէ նազուլուք ինչ ցաւ ա քաշում. . . » Ո՛ր սարերն են առաջը կապել, ո՛ր գետերը ճամբէդ կտրում, ո՛ր ձեռն ա թե-

ւիցդ բռնում ետ քաշում, ա՛յ իմ թագ ու պարծանք, որ այսպէս ինձ կրակում թողել ես. . . » Ու այդ յիշատակներէն տրորուած, հսկան տղու պէս կուլայ:

Նազուլ՝ իմ նազուլ, մէկ շունչս է մնացել, Ոսկերքս քրքրվել, աչքս խաւարել. . .
Թող մէկ շունչդ առնեմ, յետոյ հողը մտնեմ.
Դժոխքն էլ տանեն, ես հանգիստ կ'ըլեմ:

Ռուսերը կը յաղթեն վերջապէս, եւ արեւելեան Հայաստանին ամռնէն կարեւոր մասը կը փրկուի պարսկական լուծէն. Բայց Աղասին բաղը շունենար վայելել ուրախութիւնը յաղթանակին որուն այնքան նպաստեց. իր աշնիւ գլացումներուն զո՛ւ կ'երթայ. . . անհամբեր կը դիմէ, Ռուսերէն առաջ, զէպի զնգան ուր իր հայրը կը հեծէ շղթաներու տակ, որպէս զի զայն իր ձեռքովը ազատէ. ինքը միամիտակ, Պարսիկներու բազմութեան մը ձեռք կ'իլնայ, որոնք ճանչնալով իրենցմէ շատերը սուղը փաթթող կտրիւր, զանի՛ զնգանին մէջ, հօրը գիրկը կը խողովողն:

Վերջ Հայաստանին միմիայն եղերերգութիւն մը ու դիւցազնիերգութիւն մը չէ: Նոր բարոյական մը, նոր ուղղութիւն մը, նոր կեանք մը մասնանիջ ընող գիրքն է ան. Հեղինակը կ'ողբայ ժողովրդին հետ, կը մնչէ անոր հերոսներուն հետ, մէկ իր եզրակացութիւնը, զոր տեղ տեղ խօսւումուքի ձեւով կը յայտնէ անիւրեղողին, յուսատու է. իրա՛ւ, զրբին ենթատիպողուն է Ողբ հայրենասիրի, եւ կտորածի ու թշուառութեան աղիւղորմ պատկերներէն յետոյ, որքը անհուն վիատութեան չեչտեղով կը հնչէ երբեմն:

Վա՛յ էն ազգին որ աշխարհումս անտէր ա...

բայց երկու ողբի մէջ, Արուսեան իր հաւատքը կ'երգէ հայ ցեղին արութեան, իր հիացումն ա՛նոր յամառ կենդանութեանը. « Էս սիրտը, էս հաւատը, էս ուղիքն, էս սքն ունէր հայ ազգը, որ թշնամու, գազանի ձեռի՛ երկրի, աշխարհ, աղատութիւն, թագաւորութիւն, իշխանութիւն, մեծութիւն, բոլոր բոլոր կորցրեց իր հաւատին մատաղ ակոց, աղքատութիւն, նօքարութիւն, գերութիւն, զարկալութիւն, տանջանք, չարչարանք, սով, մահ յանձն առաւ, որ իր սուրբ եկեղեցին, իր լիս, լուսաւորադաւան օրէնքը

ամուր, հաստատու և անխախտ պահի, էս ա հակալուծութիւն, արտապրութիւն, մեծահոգութիւն, քաջութիւն, կամայ հաստատութիւն, հոգու կարողութիւն ու զօրութիւն, որ աշխարհիս վրայ ջրհեղեղիցը դէսը էլայ մէկ ազգ մինչեւ էսօր չի կարաց ու չի էլ կարող ցոյց տալ։ Սար ըլէթ փուլ կը գար, երկաթ ըլէթ՝ կը հալչէր, կը մաշվէր, ծով ըլէթ՝ կը պակսէր, կը ցամաքէր։ Բայց առտուածաւէր հայ ազգը մինչեւ էսօր գերօրինակ հակալուծեամբ տարաւ բոլոր ու իր անուըր պահեց։»

Եւ որքան զարուհւանքով կը նկարագրէ Պարսկին ձեռքէն Հայոց կրած տառապանքները, այնքան իր ուրախութիւնը մեծ է երբ Ռուսին գալուստը կ'աւետէ։ Ռուսին գալուստը Արտվեանի համար վերակենդանացման թուականն էր բացումն է։ «Օրնայի, կը գրէ, էն սաթը որ Ռսի օրհնած ոտը Հայոց լիս աշխարհը մտաւ եւ Ղլզպաչի անիծած չար շունչը մեր երկրիցը հալածեց։ Գանի որ բերնուը շունչ կայ, ուէտք է գիշեր ցերեկ մեր քաշած օրերը մտքերնիս բերնէք, ու Ռսի երեսը տեսնելիս, երեսներնիս խաչ աննեք, Աստուծոյ փառք տանք...»։ Եւ իրօք ալ, այդ շրջանին, ուսու կառավարութիւնը, ոչ միայն փրկեց Հայերը հրէշային կացութենէ մը, այլ ամէն ազատութիւն շնորհեց անոնց՝ նւիրապէս ու բարոյապէս զարգանալու։ Արտվեան կը ցանկայ թօթվիլ իր ժողովուրդը որ այդ նոր պայմաններուն, նոր միջավայրին ամբողջ առաւելութիւնը զգայ, ելլէ անմիջապէս իր թմրութենէն ու անկումէն, մասնակցի քաղաքակրթութեան մեծ շարժումին, որուն ահա միջոցներն ունի հիմա հաղորդ ըլլալու։ Մատնանիլ իրեն վտանգներն ու խոչընդոտները հակառակ իր խորին կրօնասիրութեան, կը յանդգնի նոյն իսկ նշանակել այն մահացուցիչ ազդեցութիւնը զոր իր պաշտօնին գիտակցութիւնը չուէնեցող կղերք կ'ունենայ ժողովուրդին վրայ, որ երէկ զայն իր մղէր պարսկերէն լուծին տակ անախտակ համակերպիլ, եւ որ հիմա կ'արգիլէ ազգին խոյսձքը դէպի եւրոպական ոգին։ Եւ Արտվեան ցոյց կուտայ ճամբան զոր պէտք է բռնել։

«Անբանասցիլ թուրք կը ժանգոտի, նամ տեղը ցորենը կը բորբոսի... Առաջ մէկ վարիւր, հիւրը քցիւր, մէկ աղիկ աչքը բաց արա, դուզ ճամբէն ո'րն ա՛ էն ճամբովը տար, Գար ու ձոր մի՛ քցիւր, դու նրան քո սէրը ցոյց տուր, տեսնեմ թէ նա քեզ չի սիրել։ Ուրիշները մեզ բամբասուտ են հերիք չի, մենք էլ ենք մեր ոտիցը բասուտ են հերիք չի, մենք էլ ենք մեր ոտիցը

մեզ ու մեզ ճողովակ ըլում, էստով հօ բան չի դառնալ։ Հայոց ազգի ջանքն դուրբան, մէկ նրա երեխին ուսում տուր, նրա էն լուսաթաթախ հոգին կրթիւր... տեսնեմ թէ ջան կը տայ քեզ թէ չէ...»

«Ձեզ եմ ասում, ձեզ, Հայոց նորահաս եւրիտասարդք՝ ձեր անուրին մեռնեմ, ձեր արեւին դուրբան։ Եստեղ լեզու սովորեցէք, ձեր լեզուն, ձեր հաւատը դայիմ բռնեցէք։ Մէկ դարտակ լեզուն ի՛նչ ա որ մարդ չկարենայ սովորել։ Բաս չէ՞ք ուզիւր որ դուք էլ գրքեր գրէք, ազգի միջլուսն անուն թողաք, ձեր գրքերն էլ օտար ազգեր թարգմանեն, ձեր անուըր յաւիտեանս յաւիտենից մնայ անմահ։»

Պահպանում ու զարգացում հայ ցեղին, հայ լեզուին, հայ գրականութեան, — մտաքը հայ քարրին՝ եւրոպական քաղաքակրթութեան մէջ, ահա ճամբան զոր Արտվեան կը ցուցնէ։ Իրմէ ի վեր, հայ ժողովուրդը քաջաց այդ ճամբէն, ու բաւական յառաջացաւ։ Եւ Արտվեան անգին արժանիքն ունի այդ ճամբան առաջին ու գծնադակ ճիւղով մը բացած ու լայն բացած ըլլալու։ Ռուսահայոց կրթական գործը իրմէ կը սկսի, եւ իր քերթութեան մէջ ամբողջութեամբ կը գտնուին սերմերն անոնց գրականութեան, որովհետեւ Պոռչանց, որ արդէն աշակերտն էր Արտվեանին, Իսաֆֆի, Գամառ-Գաթիպայ, Աթորունի, ասմէնք ալ իւրաքանչիւր իր ճիւղին մէջ՝ Արտվեանի ուղուազմածը ընդլայնած են։ Եւ եթէ ուզասայ գրականութիւնը աւելի հայ գոյն, աւելի բնիկ չէլա ունի, աւելի գերծ է հեռեցողութենէ եւ զատական ազդեցութենէ, առի կը պարտին Արտվեանին որ առաջին հարուածով ճշմարիտ հայ գրականութիւնը հիմնեց եւ իրականացուց։

Արեւմտեան Հայերուն մէջ դժբաղդաբար անունով միայն ծանօթ է Արտվեան։ Իսաֆֆին, Գամառ-Գաթիպան ու Աթորունին մեր մէջ բաւական տարածուած են, մինչդեռ Արտվեան կարգացողները մատով կը հարուիրեն։ Ըշմարիտ է որ լեզուին տեղական հանգամանքը խրթին զարձուցած է այդ գործը՝ մեզի։ Մեր գրականութիւնը, ուր ձեւը շատ աւելի զարգացած է քան Ռուսահայոց մէջ, ուր եւրոպացուած շատ աւելի առաջ գացած է, բայց ուր հայկական դրոշմը գրողներուն ամենամեծ մասին մէջ գրեթէ ամբողջապէս բացակայ է, մեր արեւմտեան գրականութիւնը պիտի ճոխանար ու հայանար՝ եթէ Արտվեան մեր մէջ ժողովրդական դառնար։

Այդ ընդհանրացման համար ես անհրաժեշտ

կը նկատեմ որ Արտփեանի քերթուածը մեր կա-
նոնաւոր աշխարհաբարին թարգմանութիւն, որպէս
զի բնական ու ընդարձակ տարածում գտնէ գոր-
ծը, — ինչպէս Ֆրանսացիք ըրած են գաւառա-
կան բանաստեղծ Միքելանջի քերթուածներուն
համար, որոնց բնութեանն անսպասելի քիչե-
րու ծանօթ է, մինչդեռ ֆրանսերէն թարգմա-
նութեամբ է որ ամբողջ Ֆրանսայի եւ ամբողջ
աշխարհիւ շրջանն ըրած են։ Աստուծոյ Արտփեանի
ոճը թերեւս իր տեղական մասնաւոր գոյնը քիչ
մը կորսնցնէ, բայց կը շահի ընդհանրանալով, ու
վերջնական ձեւ մը կ'առնէ։ Այս բոլոր աշխա-
տութիւնները կը սպասեն անձնուէր ու գիտակից
ձեռքերու։

Պէտք է տարածել այդ գործը, եւ կեանքն
ալ անոր հեղինակին, որ նոյնչափ գեղեցիկ է։
Այդ մեծ Անձնուէրին, այդ անմահ Թանգիւրային
դէմքը պէտք է ընտանի դարձնել ընդհանուր
հայութեան։ Այն կիներուն որոնք մայր պիտի
ըլլան՝ գեղեցիկ պատկերներ կը ցուցնեն, որպէս
զի նորածինը՝ գեղեցկութեան ցոլքն առկ՝ գե-
ղեցիկ ծնի։ Իր մեծ մարդոցը դէմքը պէտք է
միշտ ներկայ ըլլայ ազգի մը աչքին, որպէս զի
նոր սերունդները, անոնց ճաճանչումին տակ,
ցեղին շնորհը անկորուստ պահեն։ Ու չեմ գի-
տեր աւելի գեղեցիկ ու գեղեցկացնող դէմք քան
դէմքն այս դիւցազնական գեղջուկին որ ամ-
բողջ կեանքին մէջ գաղափարի մը սիրոյն մա-
նեցաւ, եւ որ, հայրենի երկրին ծոցէն տաք
տեք ժայթքած, շղթաներէն դեռ կասկապուտ
ձեռքները արիւնով շաղախուած հողին մէջը
խրեց ու անով, այդ ցաւի ու կորովի հողովը,
կանգնեց իր անմոռանալի յիշատակարանը։

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ

Հ Ա Յ Գ Ի Բ Ք

Բ.

ԱՍՏՈՒԱԾՈՒՀԻԹՅՈՒՆ ԼՈՊԱՆԻՔԸ

— ԵՄԵՐՈՆ —

Աստուգաբանի փողփողելով վառ ի վառ,
կը ցընցողէր՝ շող բոլոր շաղ արածաթիւ.
Մովը վանայ ճաճանգալից կ'երեւար,
Դարձած ամէն ալիք շարոց մարդարարի։

Կը մըրմըռար, կը զըզընէր, կ'ելլէր թունդ
երբ գանի լուռ կը փայփայէր հեղ լուսնակ.
Խաղաղաւէտ ճոճուն անդորրը անդունդ
կը տարածէր լուսաղբւարթ երկնից տակ։

Մերթ կը թըւէր աստղաճամուկ մեծ կապերտ,
Մերթ ոսկենիշ յատակ անհուն պալատան
Որուն վըրայ յաւերժարտունք կապած վերտ
Պիտի գային կարծես կայթիւ մանկման։

Ահա թըռաւ երիտազան ամպ մը թեթեւ,
Փայտաթեցաւ լուսնին մէջքին դողդոջուն։
Շրջիլուն մ'ելաւ, բաբախելով քնքուշ թեւ.
Տատարկներու կարծես կուգար գունդ թըռչուն։

Կուգար Աստղիկ նաժիշաներուն հետ բոլոր
Լոգանայու ծովակին մէջը վըճիտ։

Ու կը բերկրէր գիշերն անուշ բոցաւոր,
կը քըթթէին աչերն անոր խիտ առ խիտ։

Աստուածունին նրստաւ պայծառ ափին մօտ
Շընչել վարդի բուրում, նայել ծովակին։
Արտորացին օտկներուն խընկանոտ
Քակել կապերն ականակապ մուճակին։

Ան կը նայէր բացատստանին լուսեղէն,
Երազալից, մինչ նաժիշաներն ըսպիտակ
Որ հանէին գըլխուն, ծոցին վըրայէն
Ջարդերն ամբողջ լըղարշ երկար, փաթեթիկ թագ։

Ու մերկացաւ շինքը ձիւնեղ եւ ամբիծ
Կապուտաբար զարմանաւոր մեծ քայլէն՝
Որ զօրութեամբ կախարդական հեշտալից
Կը լըղթայէ ամենայն սիրտ տիրօրէն։

Կամաց կամաց գետին ինկան քող հալաւ,
Գետին ինկաւ լանջակամարն ալ չըքեղ,
Պատուճանէն հասալը վեհ դուրս ելաւ —
Թօթվից երկար հիւսակներն ան վարսադեղ։

Թօթափելով ամպը լուսինն այդ պահուն՝
Մէջտեղ ելաւ, կէտը բոլոր կէտը խոռ,
Անոր վըրայ իջաւ ըղձամբ իմն անհուն.
Ու կը հանէր բոլոր աշխարհ յոգոց խոր։

Աստղիկ կանգնած էր մերկութեամբ բուրաւէտ,
Ափեկներով ծոցերը վեր կը բըռնէր.
Խոպոպեքներն ալ հոյլ ի հոյլ վէտ ի վէտ
Կը շողային ու կ'ըլլային տարուբեր։

Քամին ընդհատ անոր բոլոր կը շընչէր
Ու կը հովէր վիզը, մարմինն ըսպիտակ,
Կը ծաղկէին աղամանդիկ լոյս փունջեր,
Կը գեղեզեղէր զարթած ափին մօտ սոխակ։

Թաթիկն Աստղիկ երկնցուց դէպ ի լուսին —